

UOT: 331.526, 339.9

AQRAR SEKTORDA ÖZÜNÜMƏŞĞULLUĞUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI ÜZRƏ XARİCİ TƏCRÜBƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Əlizamin Əli oğlu Quliyev,

Azərbaycan Texniki Universitetinin doktorantı

Tel.: (050) 333-00-98; e-mail: isgenderov_ramiz@mail.ru

Xülasə

Məqalədə özünüməşğulluğun formalaşması və inkişafı üzrə, o cümlədən aqrar sektorda əldə edilmiş xarici təcrübə təhlil edilmişdir. İnkişafetmiş ölkələrin, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) üzv ölkələrin təcrübəsi nəzərdən keçirilmişdir. Qərbi Avropa, ABŞ və Kanadada özünüməşğulluğun tənzimlənməsi və inkişafının stimullaşdırılması üzrə tətbiq edilən sistemlər səciyyələndirilmişdir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən aqrar sektorda özünüməşğulluğun formalaşması və tənzimlənməsi məsələləri postsovet məkanı ölkələrinin timsalında nəzərdən keçirilmişdir. Müxtəlif ölkələrdə aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafı mühitini formalaşdıran bəzi iqtisadi və institusional amillərə diqqət yetirilmişdir. Müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrdə kənd yerlərində məşğulluğun bu növünün dəstəklənməsi üzrə dövlət proqramlarının yeri və rolu müəyyən edilmişdir. İlk yanaşmada aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafı üzrə qabaqcıl təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi imkanları qiymətləndirilmişdir.

***Açar sözlər:** aqrar sektor, özünüməşğulluq, inkişafetmiş ölkələrin təcrübəsi, inkişaf edən ölkələr, iqtisadi və institusional amillər, tənzimləmə.*

Giriş

Məşğulluğun bir növü kimi özünüməşğulluq hazırda kənd yerlərində və aqrar sektorda həm işaxtaranların, həm tədqiqatçıların, həm də siyasi qərar qəbul edənlərin diqqət mərkəzindədir. Belə vəziyyəti şərtləndirən amillərin olduqca çox olmasına baxmayaraq xarici təcrübədən görüldüyü kimi məhz cəmiyyətin inkişafının sərt dövrlərində, iqtisadi sistemlərdə baş verən radikal dəyişikliklər dövründə özünüməşğulluq problemləri xüsusilə aktuallaşır. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan sivil bazar iqtisadiyyatına keçən ölkəmiz üçün aqrar sektorda özünüməşğulluğun formalaşması və inkişafı üzrə müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrin təcrübəsinin təhlili və tətbiq imkanlarının müəyyən edilməsi mühüm sosial və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Aqrar sektorda özünüməşğulluğun təşviqi, bu istiqamətdə tətbiq edilən dövlət proqramlarının işlənilməsi və yerinə yetirilməsi üzrə qabaqcıl xarici təcrübənin qiymətləndirilməsi də kompleks araşdırmalar tələb edir.

İnkişafetmiş ölkələrdə kənd yerlərində və aqrar sektorda özünüməşğulluq

İnkişafetmiş ölkələrdə, o cümlədən Avropa İttifaqında və ABŞ-da özünüməşğulluğun məşğulluğun bir forması kimi əhəmiyyətli dərəcədə yayılması əsasən iqtisadiyyatın tənəzzül etdiyi, işsizlərin kəskin surətdə artdığı dövrlərə təsadüf etmişdir. Dövlət işsizlərə az-çox dəstək verməklə fərdi əmək fəaliyyətini təşviq etmiş, özünüməşğulluq hesabına işsizliyin səviyyəsini azaltmaq istiqamətində tədbirlər həyata keçirmişdir.

Özünüməşğulluğun formalaşması və inkişafında İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) daxil olan (ən inkişaf etmiş) ölkələrdə ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq sənayedə restrukturlaşdırma prosesləri mühüm rol oynamışdır. Az qala iki onillik ərzində davam etmiş bu prosesdə yaranan işsizlər ordusu müvafiq dövlətlərin sosial təminat sisteminə çox böyük təzyiq göstərir, işsizliyə görə müavinətlərin ümumi həcmi görünməmiş dərəcədə artırdı. Odur ki, İƏİT-ə daxil olan ölkələrdə özünüməşğulluğun formalaşması və inkişafına yönəlmiş fəal siyasət yürüdülməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dünyanın ən inkişafetmiş 36 dövlətinin daxil olduğu İƏİT-in əsas məqsədləri sabit iqtisadi artımı təmin etməkdən, məşğulluq səviyyəsini artırmaqdan, yaşayış səviyyəsini yüksəltməkdən, maliyyə sabitliyini təmin etməkdən, digər ölkələrin iqtisadi inkişafına yardım göstərməkdən və dünya ticarətinin inkişafına öz töhfəsini verməkdən ibarətdir.

Özünüməşğul əhalinin ixtisas səviyyəsi yüksəldikcə, təcrübədən göründüyü kimi onların xidmət göstərdiyi dairə də genişlənilir. Özünüməşğul (o cümlədən aqrar sektorda çalışan) subyekt qabaqcıl xarici təcrübədən göründüyü kimi nəinki fiziki şəxslərə və özəl şirkətlərə, habelə dövlət qurumlarına da ödənişli xidmət göstərə bilər. Sonunculara, başqa sözlə, dövlət qurumlarına göstərilən xidmətlər, əsasən yüksək (nadir) ixtisaslı mütəxəssis və məsləhətçi qismində çıxış edən özünüməşğul subyekt tərəfindən göstərilir. Özünüməşğul əhalinin bu qrupunun fəaliyyəti onların hesabına vəsait daxilolmalarının ahəngdarlığı baxımından az risklidir. Ümumiyyətlə isə özünüməşğulluq yüksək riskli məşğulluq növü hesab edilir. Bu və digər səbəblərdən özünüməşğul subyekt üçün həmin fəaliyyətin iqtisadi cəhətdən əlverişliliyi səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə ciddi şəkildə fərqlidir. Belə ki, əksər ölkələrdə özünüməşğul subyektlər, o cümlədən aqrar sektorda məşğul əhalidən az qazansalar da, bunun əksi olan ölkələr də vardır. Bu nisbəti sadəcə olaraq təkə məkan və zaman amillərinin təsirinin dinamikası ilə, o cümlədən ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial təminatın vəziyyəti və bu kimi ilk baxışda həlledici görünən amillərin dəyişməsi ilə izah etmək mümkün deyildir. Müvafiq məqsədlə kompleks və zəruri representativlik təmin edilməklə tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

Yeni əsrin ilk illərində, daha dəqiq desək, 2000-2006-cı illərdə İƏİT-ə daxil olan ölkələrdə özünüməşğulluğun inkişafı xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- *İƏİT ölkələrinin əksəriyyətində özünüməşğulluq sferasında işləyənlərin artım tempi ümumi məşğulluğun artım tempini üstələyir;*

- *özünüməşğulluğun artımı iqtisadiyyatın daha sürətlə inkişaf edən işgüzar və sosial xidmət sahələrində baş verir;*

- *İƏİT ölkələrinin əksəriyyətində özünüməşğulluqda qadınların sayı kişilərdən çoxdur;*

- *özünüməşğulluq sferasında əməyin yüksək intensivliyi və onun nəticələrinə görə məsuliyyətin artması müşahidə olunur;*

- *özünüməşğulluq sferasına orta və ali təhsilli gənclərin marağı artır” (1).*

Aqrar sektorda özünüməşğullüğün iqtisadi nəticələri, çoxsaylı və müxtəlif xarakterli amillərdən asılı olsa da, özünüməşğul subyektin ixtisas səviyyəsi və ixtisaslaşma istiqaməti amilinin bu baxımdan təsiri xüsusi diqqətə layiq hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, xarici təcrübədə özünüməşğul insanın ixtisaslaşma istiqaməti məsələləri geniş tədqiq olunur. Həmin əhali kateqoriyasına aid olanların seçimini artırmaq, mövcud potensialı real qiymətləndirmək üçün ciddi araşdırmalar aparılır. Məsələn üçün deyək ki, Böyük Britaniyanın Kent Universitetində aparılmış tədqiqatların nəticəsi olaraq özünüməşğullüğün və fərdi sahibkarlığın 400-dən artıq növü tövsiyə olunur (2).

Özünüməşğullüğün təşviqi proqramlarının, o cümlədən aqrar sektorda işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin müasir anlamda ilkin modeli Qərbi Avropada, daha dəqiq desək, Fransada (1979-cu il) tətbiq edilməyə başlanmışdır. Haqqında danışılan proqramda ilk növbədə işsizlərə öz fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün zəruri bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsində kömək olunması nəzərdə tutulurdu. Həmin insanlara işsizliyə görə verilən yardım vəsaiti hesabına öz fərdi sahibkarlıqlarını qurmaq üçün ilkin kapital verilir. “Daha sonra isə həmin təcrübənin nəticələrini nəzərə alaraq 1980-ci ildən Fransada “İşsiz sahibkarlar” (Chomeurs Createurs - CC) adlı dövlət proqramı qəbul edildi. Fransız modeli müddətli işçi cəlb etmədən fərdi müəssisə yaratmaq üçün kafi ilkin kapital formalaşdırmağa imkan verən işsizliyə görə birdəfəlik yardım ödənilməsinə nəzərdə tutuldu” (1).

Fransada sınaqdan çıxarılmış bu yanaşma az vaxt ərzində Qərbi Avropanın qonşu ölkələrində, xüsusilə aqrar sektorda tətbiq edilmək üçün öyrənilməyə başlandı. Özünüməşğullüğün təşviqi proqramlarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi üzrə Fransa təcrübəsini ilkin olaraq Böyük Britaniyada tətbiq etməyə başladılar. Böyük Britaniyada özünüməşğullüğün təşviqi üzrə milli proqrama işsizliyə görə yardım alanlar və digər sosial güzəştlərdən yararlanan insanlar cəlb edilirdi. Əlbəttə, Fransa modelində olduğu kimi burada da iddiaçıların seçilməsində məcburiyyət elementləri yox idi. Bununla belə, Böyük Britaniyanın özünüməşğullüğün təşviqi üzrə milli proqramında aqrar sektorda fərdi sahibkarlığa başlayanlar üçün öz planlarına tənqidi yanaşma imkanları yaradılır. Başqa sözlə, həmin planlar yerli özünüidarə qurumlarında müzakirə edilir və qiymətləndirilir.

Böyük Britaniyada son onilliklərdə özünüməşğullüğün təşviqi üzrə milli proqramın təkmilləşdirilməsi işləri davam etdirilmişdir. Bu zaman XXI əsrdə ölkə və dünya iqtisadiyyatında müşahidə edilən meyillər, habelə əhalinin demografik rəftarında və immiqrasiya siyasətinin prioritetlərində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmışdır. Özünüməşğullüğün dövlət tərəfindən dəstəklənməsində “Yeni kurs” adı altında kompleks tədbirlər həyata keçirilməyə başlanmışdır. “Yeni kurs əvvəlki hökumət tərəfindən bəziləri icbari, bəziləri könüllü olan, insanlara iş axtarmaqda kömək edən proqramlar seriyası idi. Yeni kursun ayrı-ayrı sxemləri mövcud idi ki, onların əksəriyyəti “özünüməşğullük variantı”nı nəzərdə tuturdu. Özünüməşğullük variantı məlumatlandırma mərhələsi ilə başlamaqla, biznes-planlaşdırma və biznes ekspertiza ilə müşayiət olunmaqla, “test-ticarət” dövrünə keçir” (3, New Enterprise Allowance. Briefing paper. Number 05878, 9 June 2017. 11 p., p.9). Göründüyü kimi bu variantda özünüməşğullüğün o cümlədən aqrar sektorda təşviqi proqramında innovasiyalı inkişaf amilinin təsiri nəzərə alınmaqla müvafiq əhali kateqoriyasının ixtisaslı əməyinin dəstəklənməsi xəttinə daha çox diqqət verilməyə başlanmışdır.

Aqrar sektorda özünüməşğullük və onun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə proqramın işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində Böyük Britaniya təcrübəsinin özünəməxsus cəhətlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- özünüməşğulluq sərbəst və məhdud məsuliyyətli cəmiyyət çərçivəsində həyata keçirilə bilər. Özünüməşğulluq əsas iş yerində fəaliyyəti istisna etmir. Bir sözlə, hüquqi baxımdan Böyük Britaniyada özünüməşğulluq biznesin təşkilinə identik götürülə bilər;

- fiziki imkanları məhdud olan insanlar, əksər hallarda bir işəgötürənlə bağlanan müqavilə ilə kifayətlənmirlər. Bu isə özünüməşğulluq və əsas iş yerlərinin müxtəlif kombinasiyalarını ortaya çıxarır.

Böyük Britaniyada özünüməşğul insanların xüsusi çəkisi digər Qərbi Avropa ölkələrinə nisbətən çoxdur. 2016-cı ilin məlumatına görə, ölkənin məşğul əhalisinin üçdə birini özünüməşğul insanlar (14 milyon nəfər) təşkil edir. Belə vəziyyət özünüməşğulluğun təşviqi üzrə həyata keçirilən milli proqram və ölkə əhalisinin məşğulluq prioritetləri ilə əlaqədardır. Digər səbəb özünüməşğul əhalidən vergitutma dərəcəsinin qismən aşağı olmasıdır.

Artıq ötən əsrin 80-ci illərində nəinki Qərbi və Şimali Avropanın inkişafetmiş ölkələrində (Belçika, Almaniya, İtaliya, Yunanıstan, Hollandiya, İsveç, İspaniya, Portuqaliya, Lüksemburq, Danimarka, Finlandiya, Norveç və s.), habelə Avstraliya və Kanadada (cəmi 17 ölkədə) özünüməşğulluğun, o cümlədən aqrar sektorda inkişafının dəstəklənməsi məşğulluq siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdi (1). Haqqında danışılan ölkələrin aqrar sektorunda özünüməşğulluğun inkişafının dəstəklənməsi proqramı üzrə yardım almaq hüququ olan əhali qruplarının seçilməsində fərqli meyarlar tətbiq edilir.

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafına dövlət dəstəyi təcrübəsi

Nümunə üçün deyək ki, Kanadada özünüməşğulluğun inkişafının dəstəklənməsi proqramı üzrə yardım almağa iddia edən şəxs işsizliyə və sosial təminatla görə sığorta almaq hüququna malik olmalıdır. Almaniya və İrlandiyada da buna kifayət qədər oxşar meyarlar tətbiq edilir. Avstraliyada haqqında danışılan işsiz iddiaçı sosial sığorta almaq hüququna malik olmalıdır.

Özünüməşğulluğun həmçinin aqrar sektorda inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sisteminin təşəkkülü baxımından Kanada təcrübəsinin diqqətəlayiq cəhətlərindən biri immiqrantlara münasibətdə özünü göstərir. Belə ki, bu ölkəyə immiqrasiya edənlər üçün özünüməşğulluq baxımından əlverişli şərait yaradılır. Maraqlıdır ki, arzu edilən peşələr sırasında fermerlik də vardır. Həmin immiqrantlar müəyyən təcrübəyə, habelə fermer təsərrüfatı əldə etmək üçün vəsaitə malik olmalıdırlar. Bununla belə, yaşayış üçün icazə almış immiqrant müəyyən müddətdən sonra öz peşəsi üzrə özünüməşğulluqdan vergi ödəməzsə, onun ölkədə yaşamaq icazəsi bitmiş olur (4).

İspaniyada özünüməşğulluğun inkişafının dəstəklənməsi proqramı üzrə yardım almaq hüququ aşağıdakı əhali qruplarına verilir:

- əlillər;
- uzun müddət işsiz olanlar;
- ölkəyə qayıtmış keçmiş emiqrantlar;
- yaşı 45-dən çox olan fəhlələr.

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi proqramında daha ciddi tələblər qoyulan ölkələr qismində Belçikanı qeyd etmək olar. Məsələ ondadır ki, burada haqqında danışılan proqram üzrə yardıma iddia edən şəxs işsizliyə görə vəsait almaqla yanaşı, həmçinin

proqram üzrə ayrılan kreditin məbləğinin yarısından az olmayan məbləğdə xüsusi vəsaitə malik olmalıdır. İddia edilən kreditin məbləği isə yaradılması nəzərdə tutulan fərdi sahibkarlıq subyektinin və ya özünüməşğulluq fəaliyyətinin biznes planlamasının nəticələrinin qiymətləndirilməsi vasitəsi ilə müəyyən edilir.

Norveç və Finlandiyada aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi proqramında yaşayış yeri amili nəzərə alınır. Belə ki, “Finlandiyada qeydiyyatdan keçmiş və öz biznesi ilə məşğul olmaq istəyən bütün işsizlər ölkənin konkret rayonunun maliyyə imkanları daxilində dəstək alırlar. Özünüməşğulluğun inkişafının Norveç modelində iş axtarışında yaşayış yerini tərk edə bilməyən və ya bu yerdə təklif edilən istənilən işdən yapışmağa hazır olmayan, lakin özünüməşğulluq yolu ilə getməyə imkanı və istəyi olanlara üstünlük verilir” (1).

Haqqında danışılan ölkələrdə özünüməşğulluğun inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi proqramları işsizlərə və sosial yardım alanlara yönəlməklə onlara fərdi sahibkarlıq bacarıqları və vərdisləri aşılmasına, işçi və insan kimi inkişaflarına xidmət edir. Özünüməşğulluğun inkişafına dövlət dəstəyi proqramlarında məşğulluğun bu növünə cəlb edilən insanların təhsil və peşə səviyyəsinin yüksəldilməsi, mütəxəssis kimi onların yenidən hazırlanması məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu baxımdan əmək bazarının tələblərini nəzərə alan informasiya və məsləhət xidmətinin daha təkmil üsul və formalarının tətbiqinə xüsusi fikir verilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İƏİT-ə üzv olan dövlətlərdə özünüməşğulluğun təşviqi üzrə proqramlar dəyişən şəraitə uyğun və gözlənilən meyillər nəzərə alınmaqla daim təkmilləşdirilir. “Bütün İƏİT ölkələrinin hökumətləri işsizlik şəraitində sosial gərginliyin zəiflədilməsinin səmərəli yanaşmalarından biri kimi özünüməşğulluğun inkişafının dövlət proqramlarının təkmilləşdirilməsinə daim diqqət yetirirlər. Demək olar ki, bütün İƏİT ölkələri özünüməşğulluğun inkişafı və dəstəklənməsi üzrə milli proqramlarını öz sosial-iqtisadi şəraitlərinə uyğun daim təkmilləşdirirlər (5, s.179-181).

Qərbi Avropa ölkələrində milli səviyyədə tənzimlənən özünüməşğulluq və onun vergi aspektləri (o cümlədən aqrar sektorda) Avropa Birliyi səviyyəsində unifikasiya edilir. Avropa Komissiyası on ilə yaxındır ki, özünüməşğulluğun inkişafı imkanlarını hüquqi və iqtisadi aspektlərdə müzakirə etməkdədir. Həmin birliyə daxil olan ölkələrdə məşğulluğun bu növünə münasibətdə ümumi məxrəcə gəlmək üçün atılan addımların təhlili göstərir ki, özünüməşğul əhalinin sosial müdafiə sistemi gücləndirilməlidir. Müvafiq yanaşmaların unifikasiyası üçün atılan addımların məhsuldarlığına gəldikdə isə əldə edilən təcrübə yüksək ehtimalla özünüməşğulluğa yanaşmalardakı mövcud fərqləri tam aradan qaldırmağın qeyri-mümkün olduğunu göstərir.

Avropa Birliyində təsis edilmiş müvafiq fondun maliyyələşdirdiyi tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, aqrar sektorda özünüməşğul əhaliyə münasibətdə dövlət siyasəti müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilməlidir. Həmin aspektlər barədə aşağıdakı fikirləri zənnimizcə, kifayət qədər əsaslandırılmış hesab etmək olar. Özünüməşğul subyektlər “bir tərəfdən müstəqil surətdə iş yerləri yaradan əhali kateqoriyasıdır ki, bu da iqtisadi artıma və məşğulluğa müsbət təsir edir. Digər tərəfdən həmin insanlar öhdəlik və məsuliyyətdən, habelə şirkət və korporasiyalarda çalışanlara rəğmən vergilərdən yayınmağa çalışırlar. Bu səbəbdən bəzi dövlətlər öz səylərini özünüməşğulları dəstəkləmək əvəzinə “yalançı özünüməşğullarla” mübarizəyə yönəldirlər” (6).

ABŞ-da özünüməşğulluq fərdi mülkiyyətçinin muzzdlu işçilər olmayan müəssisəsində məhsul satışı və xidmət göstərilməsindən mənfəət əldə edilməsi məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyəti kimi müəyyən edilir. Burada özünüməşğulluq “aşağıdakı hüquqi statuslu fərdi müəssisə kimi nəzərdən keçirilir:

fərdi mülkiyyət. Özünüməşğul fərdlər də bura aid edilir; sadə yoldaşlıq; məhdud məsuliyyətli cəmiyyət;

- C tipli korporasiya. Başqa sözlə, məhdud məsuliyyətli, bir neçə səhmdarı olan müstəqil hüquqi şəxs. Vergilər korporasiyanın və səhmdarların gəlirlərindən tutulur;

- S (Subchapter) tipli subçarter korporasiya. Bu C tipli korporasiyanın analoqudur. Fərq ondadır ki, vergilər yalnız səhmdarların gəlirlərindən tutulur” (7).

ABŞ-da özünüməşğullük (o cümlədən aqrar sektorda) ev (home based business) biznesinə aid edilir. Ev biznesi dedikdə ABŞ-da biznesin yalnız evdən idarə edilməsi nəzərdə tutulur. Fəaliyyət isə istənilən yerdə baş verə bilər. Özünüməşğullükdən fərqli olaraq ev biznesində maddəli işçilərin (ən çoxu 25 nəfər) əməyindən istifadə oluna bilər. Evdə məşğullük əlillər və müstəqil işə meyilli olan insanlar üçün cəlbədicə hesab olunur. Özünüməşğullüğun təşviqi mexanizminin həyata gətirilməsində dövlətin marağı təkcə məşğullük səviyyəsinin yüksəldilməsi deyildir. Bir sıra digər məqamlar da vardır. İlk növbədə onu qeyd etmək ki, məşğullüğun digər növləri ilə müqayisədə özünüməşğullük yeni iş yerlərinin yaradılmasının az xərçə aparıcı istiqamətidir. Odur ki, ABŞ-da və əksər inkişaf etmiş ölkələrdə xüsusi ehtiyacı olan insanların özünüməşğullük barədə ətraflı məlumatlandırılması, az imkanlı və əməkqabiliyyətli insanlar arasında məşğullüğun bu növünün təşviqi edilməsi davamlı xarakter almışdır.

ABŞ-da aqrar sektorda özünüməşğullüğun inkişafı üzrə proqram işlənilib hazırlanarkən Fransa və Britaniya modelləri öyrənilmiş, yerli şəraitə uyğun olaraq təkmilləşdirilmişdir. Haqqında danışılan təkmilləşdirilmənin əsas istiqamətlərindən biri özünüməşğullüğe maliyyə dəstəyi və işgüzar xidmətlərin göstərilməsi mexanizmlərinin modernləşdirilməsi olmuşdur. Növbəti addım bir neçə ştatda həyata keçirilən pilot layihələrin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında ABŞ Konqresinə məruzə təqdim edilməsi olmuşdur. Konqres “Əmək resurslarının inkişafının investisiyalaşdırılması haqqında” (1998-ci il) qanuna uyğun olaraq özünüməşğullüğun inkişafı üzrə proqramın (Self Employment Assistance - SEA) digər ştatlarda da tətbiqini tövsiyə etmişdir. “Daha sonra bütün ştatlarda SEA proqramının daimi tətbiqi üçün federal qanun qəbul edilmişdir (“The Noncitizen Benefit Clarification and Other Technical Amendments Act of 1998” P.L. 105-306 - Oct. 28, 1998). SEA proqramı çərçivəsində hər bir ştatın administrasiyası özünüməşğullük proqramı iştirakçısına işsizliyə görə müavinət əvəzinə bütün təhsil dövründə və fərdi sahibkar olana qədər ona yaşayış üçün vəsait ayıra bilər” (8).

Aqrar sektorda özünüməşğullüğe meyil cari iqtisadi məqsədə uyğunluqla yanaşı bu və ya digər ölkənin iqtisadi tarixi ilə də əlaqədardır. Məsələn ondadır ki, Avropadan Şimali Amerikaya yeni imkanlar axtarmağa gələnlərin övladları öz işlərini qurmaq məcburiyyətində olmuş və bu sahədə böyük təcrübə və səriştə əldə etmişlər. Bu və digər səbəblərdən ABŞ-ın məşğul əhalisinin 30%-i özünüməşğul insanlardır. Bu göstərici Böyük Britaniya istisna olmaqla Qərbi Avropa ölkələrinin səviyyəsindən yüksəkdir. Maraqlıdır ki, “ümumi iş qüvvəsində özünüməşğullüğun ən yüksək xüsusi çəkisi kənd təsərrüfatında, inşaatda, xidmət sahəsində müşahidə olunur... ABŞ-da özünüməşğul əhalinin payı daim artır, bu isə vətəndaşların gəlirlərinin orta səviyyəsinə və işsizliyə müsbət təsir edir. Məcmu milli gəlirin 6%-i (2016-cı ildə 1,2 trilyon dollara yaxın) özünüməşğul əhalinin payına düşür (6).

Maraqlıdır ki, ABŞ-da və Böyük Britaniyada özünüməşğullüğe münasibətdə vergi siyasəti çox oxşardır. ABŞ-da özünüməşğullük subyektləri xüsusi özünüməşğullük vergisi ödəyirlər ki, bunun da

dərəcəsi digər ölkələrlə müqayisədə heç də yüksək deyildir. Özünüməşğulluq vergisi “mənfəətdən 15,3% təşkil edir (12,4% sosial fondlara ödəmələr, 2,9% tibbi sığorta). Özünüməşğullar tərəfindən ikinci ödəniş federal gəlir vergisidir. Bu, mənfəətin 10%-dən 40%-nə qədər təşkil edir. Həmin ödənişin məbləği mənfəətin məbləğindən asılıdır: ən az ödəyənlər illik gəlirləri 10 min dollardan artıq olmayanlardır; ildə 414 min dollardan artıq gəliri olan özünüməşğullar hamıdan artıq ödəyənlər” (9).

Özünüməşğulluğun ümumi məşğulluqda ən yüksək xüsusi çəkisinin məhz kənd təsərrüfatında müşahidə edilməsi bir sıra amillərlə, ilk növbədə isə ABŞ-da aqrar və aqrar-ərzaq siyasətinin prioritetləri ilə bağlıdır. Məhz aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafında əlverişli vergi və kredit mühitinin yaradılması və məşğulluğun bu növünün dəstəklənməsinin ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalında mühüm rol oynadığı ehtimal olunur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi bir çox ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da özünüməşğulluq və sahibkarlıq arasında dəqiq hədd qoyulmur və sonuncuya vəsait qoyuluşları bu ölkədə özünüməşğulluq sferasının genişləndirilməsində heç də az rol oynamır. Özü də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyi müvafiq mənbələrdən görüldüyü kimi daha yüksəkdir. Ötən əsrin sonunda aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ABŞ-da kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyi iri biznesə qoyulan müvafiq vəsaitdən 9 dəfə yüksəkdir (10).

Postsovet məkanı ölkələrinin özünüməşğulluq təcrübəsi və sosial müdafiə

Postsovet məkanı ölkələrində aqrar sektorda özünüməşğulluğun formalaşması həmin ölkələrdə mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan bazar münasibətlərinə keçidi prosesləri və həmin proseslərin formalaşdırdığı mühitlə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Haqqında danışılan proseslərin islahatların xarakterindən, tempi və miqyasından asılılıq dərəcələri fərqli olsa da, sözügedən məkanda ümumi olan meyillər də az olmamışdır. Belə ki, əmək bazarında hüquqi və iqtisadi islahatların institusional təminatının formalaşmasındakı ləngimələr postsovet məkanı ölkələrinin demək olar ki, hamısı üçün az-çox dərəcədə xarakterik olmuşdur. Nəticədə həm işsizlərin, həm də özünüməşğulluq sferasına üz tutanların sayı artmışdır. Gözlənilmədiyi kimi aqrar əmək bazarında yeni münasibətlərin təşəkkülü dövründə özünüməşğulluğun problemləri sivil bazar münasibətləri dövrü ilə müqayisədə daha çox olmuşdur. İnkişafetmiş ölkələrin timsalında aparılan tədqiqatlar ötən əsrin 90-cı illərinə qədər özünüməşğul əhali qrupunun maddəli işçilərdən daha az qazanması hallarının kifayət qədər tez-tez olmasını aşkara çıxarmışdır. Belə ki, “həmin seçmədə orta kişi işçi maddəli fəhləyə nisbətən az qazanmışdır. Bu onu göstərir ki, inkişafetmiş ölkələrdə insanların əksəriyyəti fərdi özünüməşğulluğu işsiz qalmamaq üçün məcburi olaraq seçirlər” (11, s. 190).

Əmək bazarının strukturunda baş verən dəyişikliklərin sosial-iqtisadi problemlərin həlli prioritetlərinə uyğunluğu cəmiyyətin rifah halının dinamikasının qiymətləndirilməsi baxımından böyük informativliyə malik indikatorudur. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək ki, əmək bazarında münasibətlərin şəffaflığı artdıqca, haqqında danışılan informativliyin artacağı ehtimalı da az deyildir.

Əmək bazarında liberal münasibətlərin formalaşmasının üç onilliyi ərzində Rusiya Federasiyasında və postsovet məkanına aid digər ölkələrdə vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Bununla belə, əmək bazarında münasibətlərin leqallaşdırılması məsələləri aktual olaraq qalır. “Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, Rusiyanın kölgə əmək bazarında 30 milyondan artıq insan olduğu üçün həmin tədbir çox aktual hesab olunur. Leqallaşdırmanın başlıca arqumentlərindən biri

vergi təsərrüfatıdır- özünüməşğul insanların 2017-2018-ci illərdə əldə etdiyi gəlirlər vergidən azad edilir. Bununla belə, həmin mexanizm demək olar ki, işləmir. Regionlarda tək-tək adamlar özünüməşğul kimi qeydiyyatdan keçir” (6).

Aqrar sektorda özünüməşğullüğün formalaşması və inkişafı istiqamətində postsovet məkanı ölkələrində görülən tədbirlər ilk baxışda subyektiv görünən maneələrlə qarşılaşır. Bu, ilk növbədə istənilən sənədləşmə işinin özünüməşğul subyektlər tərəfindən bürokratik əngəl hesab edilməsi ilə əlaqədardır. Doğrudur, belə düşüncəni təşviq edən səbəblər də vardır. Deyək ki, özünüməşğullüğün (o cümlədən aqrar sektorda) dövlət tərəfindən dəstəklənməsi mexanizminin tam formalaşmaması, burada yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticələrinə etimadsızlıq, bəzi hallarda neqativ hallara yol verilməsi özünüməşğullüğün imkanlarını reallaşdırmağa əhəmiyyətli dərəcədə mane olur. Qazaxıstan Respublikasında özünüməşğullük problemlərinin tədqiqatçıları belə nəticəyə gəliblər ki, “özünüməşğul subyektlərin əksəriyyəti rəsmi qeydiyyata hazır deyillər. Səbəb isə aydındır -onlar dövlət büdcəsinə vergi verməklə xəzinəyə pul gətirə bilirlər, bununla belə, məsləhət, vergi və təhsil istiqamətində lazımi diqqət və dəstək yoxdur. Postsovet məkanı ölkələrinin əksəriyyətində dövlət üçün özünüməşğul əhalini tez-tələsik qeydiyyata almaq və işsizlər siyahısından silmək sərfəlidir” (12, s. 4).

İnkişaf edən ölkələrin əksəriyyətində aqrar sektorda özünüməşğullüğün formalaşması və onun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sistemi ilkin təşəkkül mərhələsindədir. Bu baxımdan özünüməşğul subyektlərin sosial müdafiəsi məsələlərinə yanaşmanı qənaətbəxş hesab etmək çətindir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, həmin ölkələrin bir çoxunda sosial müdafiə proqramları əsasən muzzla işləyən insanları əhatə edir. “İnkişaf edən ölkələrin əksəriyyətində sosial müdafiə və tibbi proqramlar əsasən işləyən əhalini əhatə edir, özünüməşğul olanlar isə kənar qalır” (6, s. 5). Belə vəziyyət özünüməşğullüğün formalaşdırılması və inkişafı istiqamətində görülməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası məsələlərini aktuallaşdırmaqla yanaşı onların əsaslandırılmasının informasiya bazasının formalaşdırılmasını ciddi surətdə ləngidir.

Nəticə

İnkişafetmiş və inkişafedən ölkələrin, habelə postsovet məkanı ölkələrinin təcrübəsinin təhlili və müqayisəli qiymətləndirilməsi aqrar sektorda özünüməşğullüğe çoxsaylı və müxtəlif xarakterli amillərin təsiri nəzərə alınmaqla münasibət bildirməyə imkan verir. İnkişafetmiş ölkələrin təcrübəsinin təhlili bunu deməyə əsas verir ki, aqrar sektorda özünüməşğullüğün dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə proqramların icrası mühüm müsbət nəticələr verir. Məhz bu sektorda özünüməşğullüğün inkişafının dəstəklənməsi məşğulluq siyasətinin prioriteti hesab edildikdə həmin proqramların icrası sayəsində özünüməşğullüğün məqbul gəlirlilik səviyyəsini dəstəkləmək, fiziki imkanları məhdud olan insanları daha fəal cəlb etmək mümkün olur. Bu zaman aqrar sektorda özünüməşğullüğün inkişafının dəstəklənməsi proqramları üzrə yardım almaq hüququ olan əhali qruplarının seçilməsi məsələsi hər bir ölkədə xüsusi olaraq həll edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Развитие самозанятости в странах Европейского Союза и США.
http://www.vneshmarket.ru/content/document_r_A4F92072-2395-4116-96E5-EE76169118C7.html)
2. The "Salary & Conditions" (www.prospects.ac.uk/links/Occupations)
3. New Enterprise Allowance. Briefing paper. Number 05878, 9 June 2017. 11 p., p.9).
4. Self-Employed Persons Program.
<http://www.russiantoronto.com/immigration/imminfo-sempl.asp>)
5. "The Partial Renaissance of the Self-Employed", OECD Employment Outlook, Chapter 5, OECD (2000), Paris, Table 5.15. pp. 179-181).
6. Самозанятость: драйвер экономики или нежелательное поведение?
<http://bujet.ru/article/334551.php>)
7. Growing America Through Entrepreneurship - Project GATE. <http://www.projectgate.com>
8. Final Report "Comprehensive assessment of self-employment assistance programs" June 2001.
<http://www.doleta.gov/reports/searcheta>
9. Юрий Моша: самозанятые в США- как это делается?
<https://moika78.ru/news/2018-10-24/49635>).
10. The Third millennium: small business and entrepreneurship in the 21st century: a special publication prepared for delegates to the 1995 White House Conference on Small Business. Washington, D.C.: U.S. Small Business Administration, Office of Advocacy, 1995. v, 68 p.).
11. Аистов А.В. О развитии некоторых форм самозанятости в России в 1994-2002 годах //Экономический журнал Высшей школы экономики. №2, 2005, с. 185-205, с.187).
12. Как решить проблему самозанятых в Казахстане? <https://www.zakon.kz/4670659?> с. 4).

Ph.D. candidate, A.A. Guliyev

Azerbaijan Technical University

Assessment of foreign experience in formation and development self-employment

Abstract

The article analyzes the foreign experience of the formation and development of self-employment in the agricultural sector. The experience of developed countries, countries of the Organization for Economic Cooperation and Development is considered. The systems of regulation and stimulation of self-employment development used in the countries of Western Europe, the USA and Canada are characterized. The issues of the formation and regulation of self-employment in various industries, including in the agricultural sector of the economy, are considered in the example of the post-Soviet countries. Some economic and institutional factors that form the environment for the development of agrarian self-employment in various countries are characterized. The place and role of government programs to support this type of employment in countries of various levels of

development are assessed. Determined, with the primary approach, the possibility of applying advanced experience in the development of self-employment in our country.

Keywords: *agricultural sector, self-employment, experience of developed countries, developing countries, economic and institutional factors, regulation.*

Докторант, А.А. Гулиев

Азербайджанский Технический Университет

Оценка зарубежного опыта по формированию и развития самозанятости

Резюме

В статье проведен анализ зарубежного опыта формирования и развития самозанятости в аграрном секторе. Рассмотрена опыт развитых стран, страны участников Организации экономического сотрудничества и развития. Характеризованы системы регулирования и стимулирования развития самозанятости применяемые в странах Западной Европы, США и Канады. Вопросы формирования и регулирования самозанятости различных отраслях, в том числе в аграрном секторе экономики рассмотрены в примере стран постсоветского пространства. Характеризованы некоторые экономические и институциональные факторы формирующие среду развития аграрной самозанятости в различных странах. Оценено место и роль государственных программ поддержки данного вида занятости в странах различного уровня развития. Определены, при первичном подходе, возможности применения передового опыта развития самозанятости в нашей стране.

Ключевые слова: *аграрный сектор, самозанятость, опыт развитых стран, развивающие страны, экономические и институциональные факторы, регулирование.*